1-ŞÖBA · VETERINARIYA MEDITSINASI VA HAYVONLAR SALOMATLIGI

QORAÖZAK TUMANI ŞAROITIDA TUYALARNING (CAMELUS LINNAEUS, 1758) IXODIDAE OILASI KANALARI BILAN ZARARLANIŞI VA ULARNING EKOLOGO-FAUNISTIK TAHLILI

Kunisov B.M[1], Duysenbayev X.Z[2]

1.Samarqand davlat veterinariya medicinasi, çorvaçilik va biotexnologiyalar universiteti Nukus filiali, bkunisov83@gmail.com

2.Samarqand davlat veterinariya medicinasi, çorvaçilik va biotexnologiyalar universiteti Nukus filiali; xosheterduysenbaev937@gmail.com

DOI
10.66073/ReFocus-Conf/1311059

NASHR SANASI
13.11.2026 · Nukus

SAHIFALAR
296–298

NASHR HAMKORI
Research Focus
ISSN 2181-3833

IQTIBOS UÇUN Kunisov B.M., Duysenbayev X.Z. Qoraözak tumani şaroitida tuyalarning (Camelus Linnaeus, 1758) Ixodidae oilasi kanalari bilan zararlanişi va ularning ekologo-faunistik tahlili // Veterinariya meditsinasi va çorvaçilikdagi dolzarb muammolar va ularning yeçimlari: xalqaro ilmiy va ilmiy-texnik anjuman materiallari. – Nukus, 2026. – B. 296–298. – DOI: 10.66073/ReFocus-Conf/1311059

KALIT SÖZLAR Qoraqalpoğiston, Qoraözak tumani, tuya (Camelus), Ixodidae, Hyalomma, ektoparazit, fauna, zararlaniş dinamikasi, ekstensivlik, intensivlik, parazitar tizim.

Kiriş. Qoraqalpoğiston Respublikasining çöl va yarim çöl zonalarida, xususan Qoraözak tumani şaroitida tuyaçilik qişloq xöjaligining va aholi farovonligini ta'minlaşning muhim va istiqbolli tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Biroq tuyalar mahsuldorligi va soğliğiga salbiy ta'sir körsatuvçi va çorvaçilik xöjaliklariga katta iqtisodiy zarar yetkazuvçi asosiy omillardan biri bu ektoparazitlar, xususan, Ixodidae oilasiga mansub iksoid kanalaridir. Iksoid kanalar hayvonlar organizmidan qon sörib, oziqa moddalari yetişmovçiligi, anemiya va kaxeksiyani keltirib çiqariş orqali bevosita mahsuldorlikni kamaytirişi bilan birga, xavfli transmissiv, zoonoz va parazitar kasalliklar (teylerioz, anaplazmoz, Qrim-Kongo gemorragik isitmasi va b.) qözğatuvçilarining asosiy tabiiy manbalari va taşuvçilari (vektorlari) hisoblanadi. Respublika hududlarida iksoid kanalar faunasi va ularning parazit-xöjayin munosabatlari örganilgan bölsa-da, Qoraözak tumanining özига xos arid mikroiqlimi, şörlangan tuproq-ösimlik qoplami va landşaft şaroitida tuyalarning iksoid kanalar bilan zararlaniş xususiyatlarini, tur tarkibini hamda mavsumiy dinamikasini tizimli ekologo-faunistik tahlil qiliş öta dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi. Qoraözak tumanining arid-çöl şaroitida tuyalarda (Camelus) uçraydigan Ixodidae oilasi kanalarning tur tarkibi, ekstensivligi va intensivligi hamda ularning mavsumiy dinamikasi, tana a'zolari böylab lokalizatsiyalanişining nazariy-ekologik hamda epizootologik asoslarini belgilab olişdan iborat.

Material va usullar. Tadqiqot işlari Qoraözak tumanining arid-çöl ekotizimlari, fermer va dehqon xöjaliklarida saqlanayotgan tuyalarda olib borilişi rejalaştirildi. Iksoid kanalarni yiğiş, hisobga oliş va fiksatsiya qiliş akarologiyada keng qöllaniladigan standartizatsiya

qilingan metodikalar (A.N. Skryabin, Ye.N. Pavlovskiy, G.V. Serdyukova) böyiça amalga oşiriladi.

Kanalar tuyalar tanasining turli anatomik sohalaridan (son oraliği, yelin va olat atrofi, dum osti, kökrak-qorni sohasi va quloq çiğanoqlari) pinset yordamida zararlantirilmasdan yiğib olindi va 70% li etil spirti solingan probirkalarda fiksatsiya qilingan. Kanalarning morfologik xususiyatlari, anal egati, peritoneal plastinkasi, gipostom va sputalar tuzilişini aniqlaşda MBI-6, MBS-10 va stereomikroskoplar hamda zamonaviy akarologik va mikroskopik tasniflagiçlardan foydalaniladi.

Natijalar va ularning muhokamasi. Mintaqada olib borilgan tadqiqotlar va ilmiy manbalarning (B.M. Kunisov, 2025; J.R. Esonboyev, 2026; F.Dj. Akramova, 2024) tahlili şuni körsatadiki, Orolböyi va unga yondoş çöl landşaftlarida tuyalar iksoid kanalar bilan yuqori darajada (IE = 75,0–87,3%) zararlanadi.

Qoraqalpoğiston faunasida qayd etilgan Ixodidae oilasi turlari orasida tuyalar organizmi bilan eng kuçli trofik va spetsifik parazitar boğliqlikka ega bölgan avlod bu Hyalomma Koç, 1844 avlodi hisoblanadi.

Adabiyotlar, avtoreferat ma'lumotlari (Kunisov, 2025) va analog arid hududlar böyiça töplangan akarologik ma'lumotlarga asosan, Qoraözak tumani çöl va yarim çöl zonasida tuyalarda asosan quyidagi turlarning faolligi va parazittlik qilişi tasdiqlanadi:

Hyalomma dromedarii (Koç, 1844) — tuyalarning mono- va bi-dominant spetsifik paraziti bölib, şörlangan çöl va quruq landşaftlarda yuqori çidamlilik körsatadi. Çöl şaroitida tuyalarning 60–75% giça zararlanişiga sabab böladi.

Hyalomma scupense (Delpy, 1946) — tuyalar va yirik şoxli mollar bilan öta yuqori trofik va spetsifik boğliqlikka ega bölib, qiş va bahor oraliğida (faol qişlaş davrida) asosiy parazitizmni amalga oşiruvçi tur hisoblanadi.

Hyalomma asiaticum (Sçulze et Sçlottke, 1929) va Hyalomma anatolicum (Koç, 1844) — çöl va yarim çöl landşaftlarida keng tarqalgan bölib, asosan bahor-yoz va kuz mavsumlarida yuqori faollik va invaziya intensivligini körsatadi.

Rhipicephalus avlodi turlari (Rh. turanicus, Rh. sanguineus) — tuyalarda nisbatan kamroq darajada (subdominant yoki ikkilamçi), asosan bahorgi mavsumda ektoparazit sifatida qayd etiladi.

Dermacentor niveus (Neumann, 1897) — tuyalarda siradiga uçrab, odatda bahorgi salqin oylarda parazilik qiladi. Sohadagi sönggi tadqiqotlarda (Kunisov va b., 2025) uşbu turning anomal morfologik şakllari (ektromeliya — oyoqlarning töliq rivojlanmasligi) ilk bor aynan Qoraqalpoğiston tuyalarida qayd etilgan. Ekologik, harorat va namlik (fenologik) omillari tahlili şuni körsatadiki, Qoraözak tumani şaroitida kanalarning mavsumiy faolligi va dinamikasi aniq dinamik xususiyatga ega:

Bahorgi faollik pigi (mart —may): Havo haroratining +12°C dan +25°C gaça kötarilişi va bahorgi namlikning maqbul kelişi hisobiga kanalarning diapauzadan çiqişi va oziqlanişining eng yuqori çöqqisi kuzatiladi. Invaziya ekstensivligi 60–85% gaça, intensivligi esa bir boş tuyada 45–90 tagaça yetdi. **Yozgi depressiya davri** (iyun — avgust): Arid zonaga xas bölgan haddan taşqari yuqori harorat (+40°C va undan yuqori) va havoning öta quruqligi tufayli kanalarning faolligi va invaziya körsatkiçlari ma'lum darajada pasayadi. Kanalar tuproq yoriqlarida va ösimlik ildizlarida tungi faollikka ötadi.

Kuzgi faollik tölqini (sentabr — noyabr): Haroratning pasayişi (+15°C...+22°C) bilan ikkinçi faollik tölqini (vtorik faollik) kuzatiladi. Bu davrda asosan immago va liçinkalik bosqiçlarining qişlaş oldi oziqlanişi amalga oşadi.

Qişki parazitizm (dekabr — fevral): Hyalomma scupense va H. dromedarii turlari tuyalar tanasida makroiqlimdan himoyalangan sohalarda qişki salqin oylarda ham parazitizmni saqlab qoladi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Qoraözak tumanining arid ekotizimlarida tuyalarning iksoid kanalar bilan zararlanişida Hyalomma avlodiga mansub turlar (H. dromedarii, H. scupense, H. asiaticum, H. anatolicum) mono- va bi-dominant rol öynaydi va zararlaniş körsatkiçi bahor-kuz oylarida yuqori darajaga etadi. Kanalarning mavsumiy faolligi 2 ta asosiy pikka (bahorgi maksimal va kuzgi ikkinçi tölqin) ega bölib, arid iqlim omillari bilan bevosita boşqariladi. Olingan nazariy va ekologo-faunistik ma'lumotlar kelgusida tuyaçilik xöjaliklarida iksoid kanalarga qarşi samarali profilaktik va epizootologik çora-tadbirlarni (bahorgi va kuzgi akaritsid işlov beriş, sintetik piretroidlar va ivermektin hosilalarini qöllaş hamda akarologik monitoring) töğri va vaqtida rejalaştiriş uçun ilmiy asos bölib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. 1.Kunisov B.M. Qoraqalpoğiston tuyalari (Camelus Linnaeus, 1758) parazitofaunasi. Avtoreferat PhD. – Nukus, 2025.
2. 2.Esonboyev J.R. Jizzax viloyati Ixodidae kanalari (Acari: Parasitiformes) parazit-xöjayin aloqalari va ularning amaliy ahamiyati: Avtoref. – Toşkent, 2026.
3. 3.Akramova F.Dj. va boşq. Özbekiston va yondoş hududlar iksoid kanalari (Acari: Ixodidae) faunasi va eko-biologiyasi böyiça tadqiqotlar. – Toşkent, 2024.
4. 4.Guglielmone A.A. et al. The Hard Ticks of the World (Acari: Ixodida: Ixodidae). – Springer, 2023.

https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/1311059